

yenler ve uzun bir çabadan sonra ikna edilenler yanında müderris olmak için mezhebini değiştirenlere de rastlanmaktadır. Müderrisler arasında nâdir de olsa şiir, edebiyat, hat ve atıcılık gibi sanat ve spora meraklı kişiler de çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hatib, *Târîhu Bağdâd*, III, 247; İbn Asâkir, *Târîhu Dimaşk*, VII, 220; XXIV, 331; XXXVI, 472; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (Atâ), XVI, 245, 246, 281, 289, 292; XVII, 173, 214-215; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX-XII, tür.yer.; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIV, 79-80; XVII, 235; XVIII, 72, 310; XIX, 210, 323, 343, 394; XX, 169, 209, 387, 477; XXII, 88, 188, 365; XXIII, 54, 76, 98, 105; Sübkî, *Tabakât* (Tanâhi), IV, 80, 175, 190, 218; VI, 10, 22, 175, 186; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ahmed Ebû Müslim v.dğr.), Beyrut 1985, XII, 127, 135, 136, 137; İbnü'l-Furât, *Târîh* (nşr. K. Züreyk – Nedâ İzzeddin), Beyrut 1939, VIII, 27-28; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, XIV, 322 vd.; Makrîzî, *el-Hi-tâ*, II, 401, 402; a.mlf., *es-Sülûk* (Ziyâde), I/3, s. 1040 vd., 1046; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), VIII, 680, 681; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 257; Münâvî, *Feyzü'l-kadir*, III, 378; V, 184, 210; Nâcî Marûf, *Târîhu 'ulemâ'i'l-Müstansiriyye*, Kahire 1396/1976, I, 84; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitîm-Öğretim Târîhi* (trc. Ali Yardım), İstanbul, ts. (Damla Yayınevi), s. 234, 245-253, 260, 279 vd.; G. Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh 1981, s. 6, 34, 47, 113, 153 vd., 163 vd., 272 vd.; Mehmet Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamani*, Ankara 1983, II, 387 vd.; İsmail Yiğit, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Memlûkler*, İstanbul 1991, VII, 247-248.

NEBİ BOZKURT

Osmanlılar'da. Osmanlı ilmiye teşkilâtında kadılık ve müftülükle birlikte oluşan üç temel görevden biri olan müderrislik medreselerde çeşitli dersler veren hocaları nitelikleme üzere kullanılmıştır. Medrese sisteminin ortadan kalkmasından sonra da yüksek dereceli okullarda görev yapan hocalar için bu unvan sürdürülmüştür. XIX. yüzyılda açılan Batı tarzındaki eğitim kurumlarının hocaları da müderris unvanıyla anılmıştır.

Klasik İslâm medrese sisteminde olduğu gibi Osmanlı medreselerinde de eğitim öğretim faaliyetinin temelini müderris teşkil eder. Medrese aslında bir kurum veya yapı olarak bir önem taşımaz, buradaki müderrisin bizzat kendisi ön plandadır. Müderrisin belirleyici olduğu bu anlayış İslâm dünyasında teşekkül eden bir gelenek halinde Osmanlılar'a da yansımıştır. Bundan dolayı icâzetnâmelerde medrese adı geçmeyip müderrislerin ve onlardan okunan derslerin, kitapların ismi zikredilir. Müderrislik aynı zamanda ulemâ mesleği olduğundan zamanla belirli hiyerarşik ka-

demelenmeyi de sağlamış ve XVI. yüzyıl ortalarından itibaren gelişen yapısıyla ilmiye teşkilâtındaki yerini almıştır. İlk dönem Osmanlı medreselerinde görev yapan müderrislerin çoğunu daha yüksek ilmi muhitlerden gelenler oluştururken Osmanlı Devleti'nin genişlemesine paralel biçimde çoğalan medreseler zaman içerisinde müderrisliğin de kaynağını teşkil etmiştir.

XVI. yüzyıl sonlarına kadar Osmanlılar'da müderris tayinleri kazaskerlerin teklifiyle yapılırdı. Daha sonra Hâşiye-i Tecrîd, Miftâh ve kırklı müderrislerin tayinleri yine kazaskerler, daha yukarı derecedekilerin tayinleri ise şeyhülislâmın teklifi, sadrazamın padişaha arzı ile gerçekleşmiştir. Nitekim şeyhülislâmın on sekiz müderrisin silsile halinde tayinini içeren ve sadrazamın telhisiyle padişaha sunulmuş olan listesini IV. Mehmed, "Vech-i meşrûh üzere verdim" hatt-ı hümayunu ile onaylamıştır (Uzunçarşılı, s. 59-60). Müderriste aranan vasıflar vakfiyelerde "ehl-i ilim ve sâhib-i fazilet, sâhib-i haysiyet olmak" şeklinde ifade edilir. Bazı vakfiyelerde okutacağı dersler ve mensup olduğu mezhep konusunda da birtakım niteliklerin arandığı dikkati çeker.

Genellikle Osmanlı sisteminde medrese tahsili yaparak icâzet alanlar müderrislik için aday olabiliirdi. Tercihine göre Anadolu veya Rumeli kazaskerinin defterine kaydolup sıra bekler, böylece mülâzemet dönemi başlardı. Sırası gelince en aşağı medreseden itibaren yirmilii, otuzlu, kırklı, ellili derecelerine ulaşır, ardından bizzat kazaskerinin de bulunduğu bir ilim heyeti huzurundaki imtihanında başarılı olursa Sahn müderrisliğine yükselirdi. Ulemâ ailelerine mensup genç adaylar "mevâfîzâde kanunu"nun verdiği imtiyazla daha yüksek dereceden müderris olurlardı. Kanunnâmelerde ve özellikle Fâtih'in teşkilât kanunnâmesinde müderrislerin dereceleri, başka görevlere geçişleri, maaşları ve el-kâbı konusunda çeşitli kayıtlar bulunmaktadır.

Müderrisliğe adayın başvuruşu ile münferit olarak yapılan tayinler yanında silsile tayin sistemi eskiden beri yerleşmiş bir usuldü (Selânikî, s. 361, 559, 586, 665, 724, 729, 846). Daha önce her medreseye bir müderris verilirken XX. yüzyıl başlarında mektep tarzında medreseler açılınca her derse bir müderris tahsis etme sistemi benimsendi. Bu tayinler ders adları ve müderris adları sıralanarak yapılırdı (*Ceride-i İlmiyye*, IV/35 [1336], s. 1049). Tayin-

ler müderrise verilen tuğralı orijinal beratla kesinlik kazanırdı. Burada genellikle görevlendirildiği şehir ve medrese, kaç akçe ile tayin edildiği, başlama tarihi ve süresi gibi hususlar yer alırdı.

İlk dönemlerde medrese mezunları, diğer ilmiye makamları yanında medreselere müderris olmada da bir problemle karşılaşmıyorlardı. Fakat XVI. yüzyıldan itibaren mezun sayısı artınca müderris kadroları bunlara yetmemeye başladı. Bunun üzerine Ebüssuûd Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında mülâzemet sistemi belirli bir kurala bağlandı. Medreseden mezun olanların adları "matlab" (rûznâmçe) denilen deftere yazılacak ve bunlar sıralarını bekleyecekti. Ayrıca tanınmış medreselerde müderrislik kadrosu açıldığında bu göreve birden fazla talip çıkması durumunda bunlar arasında imtihan yapılırdı. Bu imtihan da adaylardan bir konuyu değerlendiren bir risâle yazmaları istenirdi. İmtihanlar çok defa büyük camilerden birinde Rumeli ve Anadolu kazaskerinin de iştirakiyle halka açık olarak gerçekleşirdi. 1528'de Fâtih medreselerinden birinin müderrisliği boşalınca Sahn pâyesiyale Edirne Dârülhadisi müderrisi Kılıççızâde İshak Çelebi, Edirne Üç Şerefeli müderrisi Çivizâde Muhyiddin Mehmed ve Bursa Sultâniye müderrisi İsrâfîlzâde Fahreddin efendiler başvurmuşlardı. Rumeli kazaskeri Fenârizâde Muhyiddin ve Anadolu Kazaskeri Kâdirî efendiler huzurunda Ayasofya Camii'nde yapılan imtihanında cevapları ihtiva eden risâleler değerlendirilmiş, ayrıca kendi aralarında cevaplarıyla ilgili tartışma da düzenlenmişti (Atâî, s. 134). Bunun son örneklerinden biri Hüsrev Hoca'nın (ö. 1953) ruûs imtihanında yazdığı risâledir.

Öte yandan bazı Osmanlı kaynaklarında medrese mezunlarının müderrislik için imtihana nasıl girdiği ve hangi derslerden sorular sorulduğu hakkında dikkat çekici bilgiler vardır. XVIII. yüzyılın son çeyreğine ait bir kaynaktaki Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin müderrislik imtihanı yapmak için padişah tarafından görevlendirildiği, cuma günü başlayan imtihana 199 kişinin katıldığı, imtihan heyetinin bunları üç kısma ayırdığı, *el-Mu'tave'l*'den bir konuyu ders olarak tayin ettikleri, bir hafta süren imtihanın tamamlanmasından sonra mevâfîzâdeler dahil almış dört kişinin seçildiği ve bunların dersiyelere dağıtıldığı belirtilir (*Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi*, s. 112-114). Yine aynı kaynaktaki (s. 123-124) silsile halindeki müderris tayinleriyle ilgili kayıtlara rastlanır.

Diğer ilmiye derecelerinin verilmesinde ve müderris tayinlerinde iltimasın da etkili olduğu anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl ortalarında Anadolu Kazaskeri Sinan Efendi, görevini kötüye kullandığı iddiasıyla yargılandığı sırada birçok müderris tayinini sadrazamın, yeniçeri ağasının ve defterdarın iltimasıyla yaptığını belirtmişti. Mora isyanının bastırılmasında gösterdiği fedakârlık sebebiyle Yenişehirli Müderris Osman Efendi'nin iki mertebe birden terfi ettirilmesini bizzat III. Mustafa istemiş, Şeyhülislâm Mirzazâde Mehmed Said Efendi ilmiye mesleğinin geleneğine aykırılığını ileri sürerek bunu kabul etmemiştir (Şem'dânîzâde, II/B, s. 37). Padişahların benzer müdahaleleri daha önceleri de olmuştur. II. Bayezid, Kazasker Müeyyedzâde'den Zâmirî unvanıyla tanınan Hamza Nüreddin'in Sahn'a müderris yapılmasını talep etmiş, kazasker onun Sahn müderrisliği için ilmî kudreti olmadığını söylemiş, bunun üzerine padişah dinî ilimleri okutamıyorsa nahiv okutabileceğini söyleyerek ısrar etmişti (Mecdi, s. 347). Öte yandan XVI. yüzyılda büyük ulemâ ailelerinin çocuklarının diğer ilmiye görevleri yanında müderrislik taleplerinde imtihan sistemine dahil olmayıp imtiyazlı bir sınıf oluşturdukları da bilinmektedir. Bu grubun kapsamı daha sonra vezîriâzam ve diğer büyük devlet adamlarının çocuklarını da içine alacak şekilde genişlemiştir.

Müderrislerin görevlerini aslı ve geçici olmak üzere iki grupta toplamak mümkündür. Bir müderrisin aslı görevi medresede ders vermek ve az sayıdaki öğrencileriyle ilgilenmek ve onları ilme teşvik etmektir. Ayrıca medrese içinde asayişin ve çalışma ortamının sağlanması da onun görevlerindendir. Talebin gördüğü derslerin deftere kaydı yapılır, küçük medreselerde çok defa ayrıca bir mütevelli olmadıysa bu işi de müderris üstlenirdi. Ankara'da Kızıl Bey Medresesi müderrisinin aynı zamanda vakıf mütevelliliği, imamlık, vâzilik hizmetlerini birlikte yürüttüğü görülmektedir (Özdemir, s. 205). Derslerin şartlara uygun yapılıp yapılmadığı ve yolsuzluk gibi konularda şikâyet olursa müderrisler kadılar tarafından teftiş edilirdi. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren giderek artan medreseli olayları sırasında bazı müderrislerin derslere girmeyeği tesbit edildiğinde bunların uyarılması, girmemekte ısrar edenlerin bildirilmesi emredilmisti (BA, MD, nr. 82, hk. 362).

Müderrisler toplum içerisinde itibarlı kimseler olduklarından aslı görevleri dışında onlara devlet tarafından zaman zaman

tahkikat, teftiş, yargı, hakemlik, bilirkişilik vb. görevler verilmekteydi. Yeni tayin edilen kadı gelinceye kadar müderrisin kadılığa nâib sıfatıyla vekâlet etmesiyle ilgili kayıtlara rastlanır (BA, MD, nr. 69). Nitekim Kevâkibizâde Müderris Ahmed Efendi'ye gönderilen 1001 (1593) tarihli hükümde nâib olarak görev yapması istenmişti (BA, MD, nr. 70, hk. 307). 987 (1579) tarihli hükümde Bursa Kadısı Zekeriyâ Efendi'nin bir mirasa müdahalesinin araştırılması görevi Bursa'da Sultâniye Medresesi müderrisine verilmişti (BA, MD, nr. 40, hk. 497). Ayrıca bir hırsızlık olayının tahkikatının kadı ve müderrise birlikte havale edildiği görülmektedir (BA, MD, nr. 40, hk. 291).

Müderrislerle ilgili basamaklar ve mertebeler hakkında çeşitli kanunnâmelerde bilgiler yer alır. Müderrislerin meslek hayatlarının ilerleyen yıllarında kadılığa geçmesi mütat bir uygulama idi. Bazan derecelerine uygun müftülüklere geçtikleri de olurdu. Bu konuda yerleşmiş bir usul vardı. Buna göre 20 ile 50 akçelik müderrisler (ibtidâ-i hâric ile mûsile-i Sahn arasındaki derecelere tekabül eder) seviyelerine göre 150'den 300 akçelik kadılığa kadar tayin edilebilirlerdi. 50-60 akçelik müderrisler (Sahn-ı Semân, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı derecelerdir) 500 akçelik büyük şehir kadısı olabilirlerdi. 60 ile 100 akçelik müderrisler (mûsile-i Süleymâniyye, Süleymaniye ve dârülhadis dereceleri) İstanbul kadılığı ile Anadolu ve Rumeli kazaskerliğine geçebilir, oradan da şeyhülislâmlığa yükselebilirlerdi. Diğer taraftan XVI. yüzyılın ortalarına kadar hâriç ve dâhil müderrislerinin ilmiye mesleği dışında nişancılık ve defterdarlık gibi bürokratik görevlere tayin edildiği dikkati çeker. İلميye ve kalemiye mesleklerinin iyice yerleştiği XVI. yüzyıl ortalarından itibaren bu tür meslek dışı geçişler azalmıştır. Süleymaniye medreselerinden sonra medrese ve müderris dereceleri yeniden belirlenmiş, Sahn-ı Semân müderrisleri Süleymaniye'nin gerisinde kalmıştır.

XVI. yüzyıl ortalarından itibaren müderris sayısının artması sistemde önemli değişikliklere yol açmıştır. Bu hususta alınan tedbirler medrese derecelerinin artırılması, Sahn-ı Semân pâyesi, pây-e selâsın, pây-e erbaîn şeklinde pây-e uygulamasına gidilmesi ve müderrislerin görev sürelerinin kısaltılmasıdır. Müderrisler ilmî yetersizlik, medreseye devamsızlık, vakıf şartlarına riayetsizlik gibi sebeplerle belirlenen sürelerini tamamlamadan görevden alınabilirlerdi. Müderrislerin yevmiye

olarak maaşları kıdemlerine ve tayin edildikleri medresenin derecesine göre belirlenirdi. Bu miktarlar beratlarında ve daha sağlıklı biçimde yıllık muhasebe defterlerinde açıkça gösterilirdi. Kıdemli bir müderris derecesi aşağı olan bir medreseye tayin edildiğinde medresenin derecesine göre maaş almak zorunda kalırdı. Bunun aksi bir durumda ise kendi kıdemine göre ücret alırdı. Müderrislerin mütat maaşları dışında taâmiye, lühûmiye, yaylakiye, bahâriye gibi bazı ek gelirleri de olabiliirdi. Medresenin genelde tatil olduğu ramazanda verdikleri vaazlardan da gelir sağlardı.

Cemiyet içerisinde itibarlı bir konuma sahip olan müderrisler her zaman saygı görmüştür. İçlerinde çeşitli eser yazanlar, tarihçiler ve şairler çıkmıştır. Ancak büyük çoğunluğu ders vermekle meşgul olmuştur. Müderrislerin tefsir, hadis, kelâm, akaid, mantık derslerinin hepsini belirli kitaplara bağlı olarak takrir şeklinde okutması onların çoğunun bir alanda uzmanlaşmasına engel teşkil etmiştir. Beyazıt dersiâmlarından Şevketi Efendi 1910'da neşrettiği "Medâris-i İslâmiyye Islahat Programı" adlı risâlesinde bu nokta üzerinde de durmaktadır. XIX-XX. yüzyıllarda Batı usulünde açılan mekteplerin öğretmenleri, ayrıca dârülfünun hocaları için profesör karşılığında müderris, doçent karşılığında müderris muavini tabirleri kullanılmıştır. 1933 üniversite reformundan sonra bu tabirler resmen kaldırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MD, nr. 40, hk. 291, 497; nr. 69, hk. 19; nr. 70, hk. 307; nr. 82, hk. 362; Fâtiḥ Sultan Mehmed, *Kânûnnâme-i Âli Osman* (haz. Abdulkadir Özcan), İstanbul 2003, tür.yer.; Mecdi, *Şekâik Tercümesi*, s. 347; Selânikî, *Târiḥ* (İpşirli), s. 361, 559, 586, 665, 724, 729, 846; Atâi, *Zeyli Şekâik*, s. 134; Şem'dânîzâde, *Mürî't-tevâriḥ* (Aktepe), II/B, s. 37; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telḥisü'l-be-yân fi Kavânin-i Âli Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 204; *Taylesanizâde Hâfız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı: 1785-1789* (haz. Feridun M. Emecen), İstanbul 2003, s. 112-114, 123-124; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, tür.yer.; Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara 1986, s. 204-205; Mefail Hızlı, *Osmanlı Klasik Döneminde Bursa Medreseleri*, İstanbul 1998, tür.yer.; Fahri Unan, *Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze*, Ankara 2003, s. 378-380; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Çağ* (trc. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 173-178; *Ceride-i İlmiyye*, IV/35, İstanbul 1336, s. 1049; M. C. Zilfi, "A Diary of a Müderris: A New Source for Ottoman Biography", *JTS*, I (1977), s. 157-173; a.m.f., "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century", *JAOS*, CXIII/2 (1993), s. 181-191.

